

1. Miről is beszélünk?

A következőkben a határon túli magyarsággal kapcsolatos fogalmakat próbálom rendszerezni. Hogy mennyire nincs ez rendben, jól mutatja az általam is használt, bevett kifejezés, „a határon túli”, amely persze relatív, mert Kolozsváron mást jelent, mint Budapesten. Pontosabban magában hordozza az utóbbi látószög primátusát, éppúgy, mint az „anyaország” kifejezés.⁶

1.1. A „*magyarkérdés*”, a magyar nemzet és az államiság viszonya az európai politikában, a XIX. század közepétől változó tartalommal bír.

A XIX. század második felében a magyar államiságnak az Osztrák–Magyar Monarchián belüli működéseként, a monarchiára gyakorolt hatásaként jelent meg.

A XX. század elején az addig belügyi, nyelvpolitikai kérdésként kezelt magyarországi nemzetiségi kérdés megoldatlansága került előtérbe, ekkor a probléma már Bécs–Budapest–Bukarest/Belgrád bel- és külpolitikájának viszonylatában és a további szövetségi összefüggérendszerben értelmezhető. Ugyanekkor megjelent a egyes nemzetiségű területeken és az elmaradott magyarlakta régiókban a „nemzeti állam” erőteljes beavatkozásának igénye.⁷

⁶ A kifejezést a határon túli magyar szinonimájaként használom. Eredete talán a kilencvenes évek első felében a „közelkülföldön” élő orosz lakosság meghatározásának áthallására vezethető vissza. Magyarországon Tóth Judit és Bíró Gáspár használták elsőként a kifejezést. A kifejezés használata nem talált követőkre, mondván ez a jogi, történeti helyzetre utaló és az orosz „közelkülföld” (az utódállamokra használt) kifejezéssel rokonítható fogalom jobban megosztja a magyarságot, mint a szenttelen helyzetmegjelölés.

⁷ Lásd az 1902-es tusnádfürdői Székely Kongresszus határozatait, valamint az Erdélyi Szövetség tevékenységét. Néhány alapvető programot közöl a *Magyar Kisebbség* 2003. 3. számának Archívum rovata.

Trianon után a Németország háta mögötti közép-európai hatalmi ellensúlyt a francia gazdasági jelenlét hiánya mellett Magyarország nélkül (a kisebbségi kérdés rendezetlensége, illetve a revízió akarása miatt) nem lehetett kialakítani.

1945 után a revízió nyomán a magyarokat a térség bűnös népeként tartották számon; a határon túliak Csehszlovákiában, Szovjetunióban és Jugoszláviában kollektív büntetésben részesültek.⁸

Az 1990-es évtized elején a nyugati politika szemében a térség stabilitásának fenyegetését hordozták az autonómiát követelő magyar kisebbségi pártok és az őket támogató magyarországi politika. *Ez az évtized végére* megváltozott. A magyar kisebbségi pártok mindenhol az euroatlanti integráció legbiztosabb támogatóinak számítanak, és főként (etnikai alapú) szavazótáboruk kiszámítható. Romániában és Szlovákiában a politikai stabilitás tényezői – a nemzetközi szervezetek előtt a magyar kisebbségi pártok kormányokban való részvétele pozitív jelzésértékkel bír.

Magyarországról nézve ugyanezzel a kifejezéssel kapcsolatban három kérdéskört kell kiemelni.

a) Az a tény, hogy *az ország és a nemzet határai nem esnek egybe*, a kormánypolitikákban 1918 előtt az államnemzeti politikát, míg azt követően a kultúrnemzeti stratégiát helyezte előtérbe.

Trianon után a magyar nemzetépítésben részt vett, fejlett nemzetudattal és intézményrendszerrel rendelkező regionális csoportok kerültek más államokhoz, azaz más nemzetépítéseket szolgáló állami szervezetekbe. A magyar közgondolkodáson belül két hazafogalom alakult ki. Míg a határon túli magyarok számára a haza és az otthon fogalmak nem fedik egymást, mert a haza a regionális közösség, és ott létezik, ahol magyarul beszélnek (döntően Magyarország), addig a magyarországiak hazafogalma döntő módon Magyarországra vonatkozik. A mindennapi magyar–magyar viszony konfliktusai mögött gyakran éppen azt az ellentmondást lehet érzékelni, hogy miközben a határon túliak otthonosan érzik, egyenran-

⁸ Ennek legfontosabb irodalma Vadkerty Katalin, Dupka György, A. Sajtó Enikő, Matuska Szilveszter munkáiban.

gúnak tekintik magukat Magyarországon (vagy ezt szeretnék elérni), addig magyarországi nézőpontból intézményi és gyakran személyi szintű kapcsolatokban is az idegen állampolgár voltuk a meghatározó.⁹

b) *A nemzeti és az állami érdekekhez való viszony terén* a két világháború között a magyar külpolitikának és a határon túli magyarságnak hasonló volt a jövőképe: a revízió akarása határozta meg. 1945, illetve 1948 után külpolitikai értelemben sem beszélhetünk nemzeti szuverenitásról. A szomszédsági kapcsolatokban azonban világossá vált, hogy mindenkor a magyar állam, nem pedig a magyar nemzet (mint az összmagyarság érdekeit megjelenítő szerkezet) volt a döntő. A nyolcvanas évek második felétől, majd a rendszerváltás után az utóbbi egyre inkább előtérbe került. De a hármas külpolitikai prioritásrendszerben – integrációs, szomszédsági és magyarságpolitika – továbbra is az állami érdek a meghatározó. A nagy kérdés az, hogy milyen szerkezetben lehet ezek egymás melletti képviseletét megoldani. Mi Magyarország nemzeti érdeke: a magyar nemzet (akár csak mint kulturális közösség) vagy a magyar állam (Magyarország) érdeke? Az ország nemzeti érdekéről csak nemzetállam esetében beszélhetünk, vagy a svájci, amerikai nemzetfelfogás alapján. Esetünkben az ország pillanatnyi érdekeinek és az így szerzett előnyöknek az egész nemzetre való visszahatásáról van szó.

c) *A saját közép-európai önértékelésünkhöz való viszony* kérdésében a magyar értelmiség hallgat. Szakkörökön túl keveseket érdekel a térség (Közép-Európa, szűkebben a Kárpát-medence). A viszonyítási pontokat ezen túl keresi, hisz napnyugati osztályos társaihoz akar felzárkózni. A magyar köztudatban azonban továbbra is él a kultúrfölény tudata. (Amelyet az 1918 előtti Magyarországtól örököltünk – társadalomstatisztikailag megalapozottan –, majd a bethleni konszolidáció megerősítette a neonacionalizmussal, a Kádár-kor-

⁹ A státus/kedvezménytörvény, illetve a kettős állampolgárság intézményének népszerűsége, problémamegoldónak tekintett volta is ezen ellentmondás megszüntetésének vágyából táplálkozik.

szak relatív fogyasztói büszkesége feltámasztotta, és a kilencvenes évek sikeresen középosztályosodó Magyarországa megerősítette.) A létező habituális, munkakultúrában megmutatkozó másságokat, civilizációs hagyományokat sokszor úgy éljük meg, mintha pusztán a magyarság volna a Közép-Európából eltűnt zsidóság és németiség helyett a polgárosodás letéteményese. A társadalomstatisztikai mutatók (a városi lakosság aránya, a foglalkozási szerkezet, az iskolai végzettség mutatói) azonban mást jeleznek – döntően a pozíciók leépülését.¹⁰

1.2. Az előbbieken többször beleütköztünk a *trianoni problematikába*. Témánk szempontjából ennek a békeszerződésnek négy következményét kell kiemelni:

1.2.1. A *határon túli magyar közösségek létrejöttét*, amelyek létszáma az 1910-es adatok szerint 3,5 millió fő volt, ma pedig kevesebb mint 2,5 millió fő. (A Kárpát-medence lakosságát 1910-ben 100-nak véve, 2000-ben 147,9 az összlakosság növekedési mutatója, Magyarországé 136, a határon túli magyaroké 77,1.¹¹) Ami ebben számomra most a leglényegesebb: egy társadalmi csoport identitásváltozása, és demográfiai, migrációs megrázkódtatásainak hatása egy nagyrégió politikai és modernizációs viszonyaira.

1.2.2. Az Osztrák–Magyar Monarchia mint *egységes munkamegosztási rendszer* is szétesett 1918-ban. Az új vámhatárokból és a saját nemzeti gazdaság- és államépítésből adódó importpótló iparosítási programok megnövelték a beruházásitőke-igényt, amely egyszerre erősítette meg az állam gazdasági befolyását és a külső kiszolgáltatottságot az egész térségben. A határok mentén, az Al-

¹⁰ Kocsis Károly: Társadalom és gazdaság napjainkban a Kárpát-medencében. In Bulla Béla – Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. Lucidus, Bp, 1999, 339–378.

¹¹ Uo. 339.

föld és a hegyek vásárváros zónájában létrejöttek Magyarország és az új államok elmaradott kistérségei. 1989 után a korábbi munkamegosztási rendszer nem állt vissza. Az *integrációs folyamatok inkább a (nyugat-európai) fogyasztási minták terjedésén keresztül működnek*. Hajszalérszerűen az utóbbi tíz évben is sok minden összekapcsolódott elsősorban a helyi társadalmak szintjén, de a határok megőrizték elválasztó szerepüket.

1.2.3. Trianonnal egy *kölcsönös félelmi viszony* is kialakult Magyarország és szomszédai között. A túlérzékennyé tehető viszony alapja az, hogy ha valamelyik határon túli magyar közösséget sérelem éri, akkor Magyarországon gondolhatják úgy, hogy a nemzet egy részét érte sérelem. S ha ezért a magyar állam vagy a közvélemény tiltakozik, akkor a másik állam, illetve az adott közvélemény élheti meg úgy, hogy beleszóltak az ügyeibe. Így mindegyik közeg hiszterizálható. E szempontból nem érdekes, hogy „kinek is van igaza”, hanem az a fontos, hogy ez a bármikor medializálható érzékenység létezik. Mindez szlovák vonatkozásban erősebben, román vonatkozásban gyengébben egyfajta magyarkomplexust hoz magával. Minden, Magyarországról irányukban elhangzó kritika, véleményalkotás rendkívüli érdeklődést vált ki, szimbolikus, metaforikus tartalmakkal is bír. Mindezt az utóbbi néhány évben az euroatlanti integráció és a magyar kisebbségi pártok kormányzati részvétele visszafogta. Sőt Szlovákiában politikai szinten elkezdődött a közös történelmi múlt újragondolása.¹² Ukrán vonatkozásban a nemzeti központ távolsága miatt és az államépítés óriási gondjai között, a kárpátjai lakosság Magyarország felé fordulása közepette ez a jelenség nem domináns. (A Magyarország-szimpatianak itt a ruszin regionális nemzeti csoport révén komoly hagyományai vannak a minden-

¹² Erre vonatkozólag lásd az *Etnobarométer* vizsgálatokat. A szlovákiai változásokra a pozsonyi parlament elnökének 2003. újrakezdését, illetve a 2003–2004-es szilveszteri Pozsony-óvárosi tűzi- és fényjátékának visszhangját, amikor az ünnepséget a koronázó templom tornyán található magyar koronamáslolat képének kivetítése zárta.

napiságban.) Szerbia esetében pedig egyrészt felülről (a fogyasztói–Titó-i Jugoszlávia megteremtette múltba vesző pozícióból) néznek Magyarországra, mint olyan szomszédra, amellyel a legkevesebb konfliktusuk van. Szlovéniában és Horvátországban folyamatban van Magyarország újrafelfedezése. Ezt mutatják a magyar tanszékeken tanuló nem magyar diákok magas száma, a kulturális, tudományos kapcsolatkeresések is. Magyarország pedig a külmagyar ügyön túl döntően *nem vesz tudomást a történelmi komplexusokról és a szomszédos országok belső folyamatairól*. Jó példa erre a tankönyvszemlélet kérdése. Míg a környező országok különböző megközelítésekkel, de negatívan állítják be a közös múltat, addig a magyarországi tankönyvek alig foglalkoznak ezzel.

1.2.4. Magyarország a XX. század elején soknemzetiségű ország volt, a század végére nemzetileg homogén állammá vált. Trianonnal, majd az 1945 utáni kitelepítésekkel és a lakosságcserevel a nem magyar népesség döntő többségét is elvesztette a magyar állam. Ezért a rendszerváltás után a nemzeti függetlenség kérdése mellett nem jelentett alapvető problémát a kisebbségi kérdés. Arról lehet vitatkozni, hogy az elvesztett – valljuk be, nagyrészt elmaradott – területek hiánya hogyan befolyásolta a magyarországi modernizációt. De az kétségtelen, hogy a Kárpát-medencei léptékű politizálásra csak egyes politikai szituációk (kisantant, a kilencvenes évek alapszerződés-vitái) és nem a belső adottságok kényszerítették a magyar politikai eliteket. A magyar nemzeti kisebbségek kérdését is döntően a magyar–magyar viszonylatban képesek csak értelmezni, és ezzel a szomszédságpolitika alakítását is ezen a prizmán keresztül láthatják. Ez az egyik oka, hogy ma Magyarországnak nincs az euroatlanti integrációt konkretizáló, jól körülhatárolt regionális politikai stratégiája és jövőképe.

Ha Magyarország és szomszédai viszonyrendszerének problémakatalógusát szeretnénk – mint egy könyvtári tezauszust – kiépíteni, akkor három, egymással azonos fontosságú csomópont altételeit kellene kidolgozni: a szomszédságból adódó érdekellentétek; a kisebbségi kérdés kezelése; a történelmi komplexusok, önképek kér-

dése. Ha mindkét oldal hasonló módszerességgel elvégzi¹³ ezt a számbavételt, akkor már van miről beszélni Trianon kölcsönös feldolgozása érdekében. S talán ez lehet az első lépés ahhoz, hogy saját régióinkról hiteles és mély ismeretekkel rendelkezünk, amely nélkül se gazdasági, se magyarságpolitikai problémáinkat nem lehet kezelni.

1.3. A „magyarkérdés” fogalomváltozatainak és Trianon következményeinek említése után *a határon túli magyarság* – mint fogalom – *értelmezési kereteit* kell körüljárni.

A két világháború között a többségi társadalmak által is elfogadott (ön)jelnevezés a *nemzet(i) kisebbség* volt. Jelentéstartalma: egy másik nemzet kisebb része, amely egy másik országban él, annak többségi nemzetéhez viszonyítva kisebbségben. Tehát ez az elnevezés nem tagadta a másik nemzethez való tartozást, de jelezte a nem egyenrangú viszonyt is. A második világháború után a *nemzetiség* kifejezés használatával már utaltak a külön entitásra, már nincs benne a fogalomban az anyaországi többségi nemzethez való tartozás. Csehszlovákiában és Jugoszláviában ez egyben a magyarországitól eltérő külön fejlődési pálya igényét is kifejezte.¹⁴ A hatvanas évek végének meghatározó magyar kisebbségi értelmisége is ezt az öndefiníciót fogadta el, és Magyarországon is ez vált általánossá. Romániában a kormányzat ezen túllépve a hetvenes évektől egyre gyakrabban használta az *együtt élő nemzetiség* kifejezést. S ebben már a közös célokon, történelmi sorson volt a hangsúly. 1989 után előbb a már említett magyar nemzeti kisebbség, majd *a magyar nemzeti közösség* vált politikai öndefinícióvá.¹⁵ A többségi társadalom felől

¹³ Pl. a meghatározó hetilapok tartalomelemzésével.

¹⁴ Szabó Rezső: A kisebbségtől a nemzetiségig. *A Hét* 1968. 43. sz. október 27. 2., 10., Major Nándor: Elágazó utak. *Híd* 1969. 4. sz. 433–436.

¹⁵ Ennek fogalmi definiálását Szilágyi N. Sándor, illetve Csapó József végezték el autonómia tervezeteikben. Az előbbi szerint a közösségnek „a/ sajátos, őket másoktól megkülönböztető etnikai, történelmi, kulturális, vallási és legtöbbször nyelvi jellegzetességei vannak; b/ tagjai az illető közösség-

a kisebbség, a nemzetiség, a magyarság kifejezések jelennek meg különösebb rendszer nélkül a politikában és a tömegkommunikációban.

A politikai közbeszédben ma általánosan elfogadott *megnevezés* sem egyértelmű. Beszélünk (határon túli) *magyar nemzeti közösségről* vagy (a kisebbségi) *magyar társadalomról*. Az előbbi kifejezés átpolitizáltabb, eleve jelzi a kötődést egy másik közösséghez, és kijelöli szerveződését, tekintve az etnikai/nemzeti prioritást is. Egyszerre lehet vele kifejezni az összmagyarsághoz való tartozást és a „külön közösség”-jellegét. A *kisebbségi/határon túli magyar társadalom (társadalomtöredék)* semlegesebb, adott helyzetre utaló, leíró kategória, és nem hordozza eleve magában az etnikai társadalom prioritását. Az előbbit inkább a politikai elitiek és a magyarországi tömegkommunikáció használják előszeretettel, míg az utóbbit a határon túli nyilvánosság belül használják.¹⁶

hez tartozónak tekintik magukat, közösségi tudatuk van, igényt tartanak arra, hogy közösségüket mint olyat mások is elismerjék, identitásukat meg akarják tartani, és arra törekednek, hogy megőrizzék mindezt, amiből önazonosságuk fakad; c/ legalább száz éve élnek Románia területén; d/ legalább ezer személy tartozik hozzájuk.” Szilágyi N. Sándor: *Törvény a nemzeti identitással kapcsolatos jogokról és a nemzeti közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről*. I. fejt. 1. szakasz. TLA KEI Kv. K-1386/94.

Direktebb politikai tartalommal: „a romániai magyar nemzeti közösség mint autonóm politikai alany, azonos a számbeli kisebbségben lévő magyarsággal, amelynek szülőföldjén történelmi, területi, települési, kulturális, nyelvi, vallási hagyományai vannak, valamint amelynek tagjai egyéni elhatározásukkal a hovatarozást kinyilvánították és kinyilvánítják.” Csapó József: *A Romániai Magyar Nemzeti Közösség személyi elvű autonómiájának statútuma* I. fejtet 1. szakasz. TLA KEI Kv. K-1984/97.

¹⁶ A tömegkommunikációban a leggyakoribb az „erdélyi, vajdasági, kárpátaljai, felvidéki magyarság” kifejezések. A jobboldali sajtóban gyakori az „elszakadt, elcsatolt nemzetrészek” terminus is. Erre lásd a PressDoc és a HunDoc adatbázisokat. A „határon túli társadalom” értelmezéséhez alapvető munka: *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Szerk. Turós Endre, KAM–ProPrint, Csíkszereda, 1995, 259.; Bíró A. Zoltán: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. KAM–Pro-Print, Csíkszereda, 1998, 209.

Hasonló módon a nem magyar *többségi társadalomhoz való viszony* esetében is megoszlanak az álláspontok és a használt kifejezések. Erre a viszonyra az *együttélés* vagy az *egyém mellett élés* kategóriáját szokás használni. Az utóbbi kifejezés a külön világok meglétét, az etnikai törésvonal prioritását hordozza magában az utóbbi kétszáz év vonatkozásában. Abból indul ki, hogy két külön közösség létezik egymás mellett. Az együttélés kifejezés ellenben épp arra alapoz, hogy a hétköznapi világában nem az etnikai törésvonal az elsődleges, a két külön entitás egybekapcsolódik, együtt formálják lokális világaikat. Itt különböző látószögekről van szó. A politikai, a nemzetépítő és a történeti megközelítésben tényleg az etnikai törésvonal a meghatározó, e szempontok külön közösségeket látnak és láttatnak. Míg a mindennapiság szintjén, a modernizáció szempontjából és szociológiai megközelítésben inkább a közös keretek, adottságok a meghatározók. De ezen belül a különböző helyzetekben az etnikai törésvonal, a kulturális adottságok, hálózati kapcsolatok köre stb. szintén erősítheti az etnikai különállást.

A történeti vagy a szociológiai látásmódon túl az egyes szaktudományok kidolgozták értelmezési kereteiket a határon túli magyarság problémáira. *Történeti értelemben* kényszerkisebbségekről, *kényszerközösségekről* beszélhetünk, hiszen nem társadalomtörténeti folyamatok, hanem egy konkrét politikai döntés következtében jöttek létre. Politikai kényszer hatására váltak ki a magyar nemzetépítésből, fejlett nemzeti önazonosságtudattal és intézményesültséggel rendelkezve. Ezért a nemzetállamiság látószögéből maradékközösségnek is tekinthetjük az övéket.¹⁷ *Szociológiai értelemben* a csonka/*töredék/peremtársadalom* kifejezések érintik leginkább a lényegét. Ezek ugyanis utalnak a hiányos társadalmi és intézményi szerkezetre. *Antropológiai értelemben* a határon túli magyar szfé-

¹⁷ Szarka László: A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918–1998. In *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. Szerk. Tóth László, Filep Tamás Gusztáv, Ister, Bp., 1998, 9–12.; Uő: Kényszerközösségek és védtelen védhatalom. In *Magyarország és a magyar kisebbségek*. Szerk. Szarka László, MTA, Bp., 2002, 17–30.; Uő: Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz. Uo. 189–198.

ra a *helyi magyar életvilágok rendszereként* értelmezhető, amelyet a térbeli és kulturálisan meghatározottságokból összeálló változó identitásformák jellemeznek. A sokrétűség mellett rendkívül fontos eredménye az antropológiai vizsgálatoktól a politikai mezőktől különválasztott mindennapi gyakorlatok bemutatása.¹⁸ A *néprajz-tudomány* a *nemzeti kultúra regionális csoportjának* tekinti a határon túli magyar népi kultúrát.¹⁹ Mindez az etnikumot is kifejező, egymásba kapcsolódó „szubkultúrák sokszínű táblója, amelyet a magyar nyelv kapcsol egybe”.²⁰ A kutatók az etnikai határvonalak helyett a lokális átmenetekre helyezték a hangsúlyt, és Liszka József szerint a nyelvhatár az egyes táji csoportok esetében sem meghatározó.²¹ Tehát az egész kérdéskör az európai hagyományok és a Kárpát-medence közös népi műveltségében értelmezhető. Miközben olyan peremterületekről van szó, amelyeken a hagyományos kultúra erősebben megmaradt, mint Magyarországon, ahol a kilencvenes évek nemzetiesedése ezekről a területekről vett át szimbólumokat, azokat kizárólagos magyar etnikus jelképekké alakítva. A *társadalomföldrajzban* az utóbbi évtizedben szintén a Kárpát-medencei összefüggésrendszerben elemzik a nemzetállami peremterületek/határtérségek fejlődését, ahol a határon túli magyarság jelentős része él.

¹⁸ Bíró A. Zoltán: Nagy és Kis Történetek. In *Változásban?* Elemzések a romániai magyar társadalomról. KAM–ProPrint, Csíkszereda, 1995, 249–259. A vonatkozó publikációk döntő része az A. Gergely András által szerkesztett MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek közel ötven füzetében jelent meg.

¹⁹ Balassa Iván: *A határainkon túli magyarok néprajza*. Gondolat, Bp., 1989, 417.; Liszka József: *A szlovákiai magyarság néprajza*. Osiris–Lilium Aurum, Budapest–Dunaszerdahely, 2002. 542. Módszertanilag alapvető és az egész határon túli néprajztudomány társadalomtörténeti irányba való elmozdulását jól példázza Liszka József: A (cseh)szlovákiai magyarság populáris kulturája 1918–1989. In *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. Szerk. Tóth László, Filep Tamás Gusztáv, Ister, Bp., 1998, I. köt. 168–206.

²⁰ Gunda Béla: *Hagyomány és európaiság*. Akadémiai, Bp., 1994, 67.

²¹ Liszka József: Etnikus specifikum – nemzeti hagyomány – nemzettudat. *Fórum* 1999. 1. sz. 109–112.

Az irodalomtudományban a húszas évektől folytak viták arról, hogy létezik-e külön erdélyi, felvidéki, vajdasági irodalom. Az Illyés Gyula megfogalmazta öt, illetve Kárpátaljával kiegészített hatágú síp metaforája regionális irodalmakat feltételez, egy közös nemzeti kultúrán belül. Mára az irodalomtudomány az egységes magyar irodalomban helyezi el és értelmezi az alkotásokat. A nyelvészetben – forró szakmai viták nyomán – a magyar nyelv többközpontúsága körül zajlanak a viták. Mindez az egész magyar nyelvtervezést befolyásolja, hiszen a határon túli nyelvváltozatokat is integrálni kell a nyelvi corpusokba, és külön stratégiát kell kidolgozni a szomszédos országok magyar nyelvhasználó csoportjai számára. Ebben a megközelítésben a határon túli magyarság mint *alapvetően két-nyelvű társadalmi csoport* jelenik meg.²² A politikatudományban egyrészt a nacionalizmustanulmányok keretében a nemzetről mint gyakorlati kategóriáról, a *nemzeti lét intézményesült kulturális és politikai formáiról* gondolkodnak, amelyben a kisebbségi politikai elitek tanulmányozásának és a tranzitológiai megközelítéseknek van nagy szerepük.²³ Másrészt bizonyos értelemben a kisebbségi jövőképeket magáévá téve a pilléresedés (Lijphart) egyik-egyik *oszlopaként* képzelhető el a megszerveződő kisebbségi társadalom.

²² A vita összefoglalását adja: *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* Szerk. Kontra Miklós, Saly Noémi, Osiris, Bp., 1998, 458. A nyelvi helyzetről: Csermicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában* (Kárpátalján). Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp., 1999.; Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában* (Vajdaságban). Osiris–Forum–MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp., 1999. A nyelvtervezésről: Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Kalligram, Pozsony, 2002.

²³ Bakk Miklós, Losonc Alpár, Lőrincz D. József, Kántor Zoltán, Öllös László munkássága alapján. A határon túl magyar politikatudományról és nem pusztán egyéni műhelyekről egyedül Romániában beszélhetünk. Az itt folyó munka összefoglalását adja: Bakk Miklós – Bodó Barna – Kántor Zoltán – Lőrincz D. József – Salat Levente – Szász Alpár Zoltán: *Az erdélyi magyar politikatudomány a második évezred utolsó évtizedében*. In: *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. I. köt. Szerk. Tánczos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér, Scientia, Kolozsvár, 2002, 397–468.

Ugyanakkor a magyar kisebbségi közösségek belső felépítését tekintve is különböző oszlopok, szubkultúrák védekező jellegű együtteseként is leírható ez a (kisebbségi magyarságnak is nevezett) szerkezet.²⁴ A *filozófiai* értelmezési kísérletek közül az ontológiai megközelítések a nemzeti identitás, fogalmi leírásával próbálkoztak.²⁵ Egyetemesebb fogalmi rendszert hozott a politikai filozófiában az etnopolitikai diskurzusok feldolgozása és a nemzetállam-nemzet-kisebbség viszonyának fenomenológiai értelmezése.²⁶

1.4. Eddig a külső, szaktudományos megközelítésekről szóltam. Ha azonban nem egy-egy megközelítésmód részeként, hanem önnön belső meghatározottságukból akarunk értelmezési keretet alkotni a határon túli magyar társadalmakról, akkor *külön* – a belső szerkezetből kiinduló, leíró – *keretet* kell keresnünk. Mindezt – folyamatszerűsége miatt – történetiségében próbálok megragadni.

De mielőtt ezt megtenném, Szarka László nyomán a *közép-európai kisebbségi tipológia* szerint próbálok elhelyezni a határon túli magyar közösségeket.²⁷ Európában nemzeti kisebbségekről, etnikai kisebbségekről és bevándorlókról beszélünk. A magyar kisebbségek Közép-Európában a legelső csoportba tartoznak. Ha Szarka szempontjait vesszük alapul, akkor a következőkre jutunk: Az *eredeti nemzeti közösségről való leváláskor* (1918) az adott területek

²⁴ Bakk Miklós: Etnicitás és oszloptársadalmak. *A Hét* 1999. 29. sz. 5.

²⁵ Balázs Sándor: *Identitástudatunk zavarai*. Kriterion, Bukarest, 1995, 399.; Veress Károly: *Kisebbségi létproblémák*. Kom-Press, Kolozsvár, 2000, 249.; Valamint Veress Károly vitaindítója nyomán, Kisebbségilét-elemzés. *Magyar Kisebbség* 1998. 2. sz. 235–254. Bakk Miklós, Balázs Sándor, Boér Hunor, Lázár Imre, Mester Béla írásai. *Magyar Kisebbség* 1998. 2. sz. 3–40.

²⁶ Salat Levente: *Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig*. Az autentikus kisebbségi lét normatív alapja. Mentor, Marosvásárhely, 2001, 344. Losoncz Alpár: *Európai dilemmák*. Fórum, Újvidék, 2002, 285.

²⁷ Szarka László: A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. *Kisebbségkutatás* 1999. 2. sz. 168–175.

magyarsága modern nemzettudattal rendelkezett. Ez alól kivételt képeznek a csángók, akik le se válhattak a magyar nemzetépítésről, hisz annak a XIX. században sem voltak részesei. Ebből az azonosságtudatból lépett ki a határon túli magyar anyanyelvű zsidóság egy része a két világháború között, majd ebből irtotta ki őket a magyar állam közreműködésével a holokauszt. Ugyanakkor az 1938/41–1944 között visszacsatolt területek magyarsága a magyar állami intézményrendszer révén újra részese lett a nemzetállami intézményrendszernek, amely az adott generáció azonosságtudatát megerősítette. A két világháború közti önazonosság-ideológiák (transzszilvanizmus, szlovenszkóiság) és a hatvanas–hetvenes évek magyar kisebbségi jövőképkérésése az eredeti nemzeti közösségben (Magyarországon) zajló útkeresést próbálta pótolni. A nyolcvanas években a kapcsolatok intenzívebbé válásával ezek összekapcsolódtak. A kilencvenes években pedig egy közös tömegkommunikációs tér alakult ki, amelynek a hatásáról a későbbiekben szólok. A teljesség igénye nélkül itt kell jelezni, hogy létezett egy olyan kettős identitású, nem magyar származású réteg is, amely a XIX. században elindult polgárosodása során magyarosodott, majd a peremterületek impériumváltása után újraalakította azonosságtudatát.

A *földrajzi helyzet* tekintetében meghatározó a magyarság határ menti elhelyezkedése, kivéve a Székelyföldet. Ez mindig felvetett biztonságpolitikai kérdéseket is. De legalább ennyire fontos, hogy a burgenlandi, szlovéniai és horvátországi magyarság döntően nem magyar többségű településeken él, szemben a másik négy külmagyar csoporttal. A *nyelvhasználat terén*, miközben valamennyi csoport esetében általános a kétnyelvűség, az előbbihez hasonló csoportosítást tehetünk: a négy nagyobb közösségben az anyanyelv a domináns, a horvátországi és szlovéniai magyarság körében inkább a másodnyelv (nem az anyanyelv, hanem a hivatalos) a domináns a mindennapi érintkezésben. Míg a burgenlandi magyarság nyelviileg asszimilálódott, az idősek őrzik a nyelvet, a fiatalabb generáció egy része pedig az iskolában sajátítja el kisebbségi nyelvének irodalmi változatát. A *nemzeti identitáshoz* való viszonyban is a négy nagyobb közösségben mutatható ki, hogy a „magyarok döntő többsége elsősorban az egyetemes magyar nemzethez tar-

tozónak érzi magát”.²⁸ A nemzeti, etnikai és regionális kisebbségi csoportok Szarka László által meghatározott definíciója alapján a romániai, szlovákiai, szerbiai, ukrainai magyarságot a nemzeti kisebbségekhez, a szlovéniai és a burgenlandi magyarságot az etnikai kisebbségekhez lehetne sorolni.²⁹ A horvátországi magyarság körében a délszláv háború, a menekülés és az újjáépítés-újraintegrálódás hatására megerősödött a nemzeti közösségtudat és ez meghatározóvá válhat identitásukban.³⁰ Mindez példa lehet az átjárásra vagy a többes besorolásra is. Ugyanezt tartom érvényesnek a moldvai magyar származású katolikusság esetében is, amely egyszerre tekinthető regionális és etnikai kisebbségnek, miközben egy szűk rétege a magyar identitást őrizte/választotta. Ezeken túl még beszélhetünk a magyar kisebbségek „filiáléiról”, amelyek Magyarországon nem szomszédos országokban, illetve régiókban élnek, de nem bevándorlók, mert természetes belső migrációval kerültek oda. Ide sorolom a csehországi, baltikumi, boszniai, valamint a Kárpátokon túli ukrainai és regáti magyarokat is.

1.5. A következő öt tételben egy, a belső szerkezetekből kiinduló leíró keretet vázolok fel.

1.5.1 A hét különböző országban élő Kárpát-medencei magyar kisebbségek *típusuk* szerint is csoportosíthatók. Ha az *intézményesültségüket* nézzük, beszélhetünk *kulturális és politikai közösségekről*.

²⁸ Uo.

²⁹ Szarka László kategorizációja: „... – a nemzeti közösségtudattal rendelkező, azt közösségi identitásukban meghatározó elemként értékelő nemzeti kisebbségek csoportjába – az eredeti vagy anyanemzeti közösségtől tartósan különfejlődő s ahhoz elsősorban a származás, valamint a beszélt nyelv alapján kötődő etnikai kisebbségek csoportjába –, valamint a vizsgált országok egyes régióiban kialakult, s ma identitásukat ehhez a régióhoz való kötődésükkel meghatározó regionális kisebbségek csoportjába.” Uo. 174.

³⁰ Erre vonatkozó kutatást folytatott Gereben Ferenc: Identity of the Hungarians of Croatia. *Minority Research*, 2000, 33–45.

Az előbbiek közé az ausztriai, szlovéniai és a horvátországi magyarok tartoznak, akik kulturális közösségként szervezték meg magukat, és külön, önálló politikai szervezetekkel és „nemzeti” jövőképekkel (pl. autonómiakonceptiókkal) nem rendelkeznek, önkormányzataik vagy érdekvédelmi szervezeteik pártkapcsolatai révén integrálódtak az adott ország politikai életébe. A jugoszláviai, ukrainai, szlovákiai és a romániai magyarság nemcsak a saját politikai pártjai miatt tekinthető külön politikai közösségnek, hanem azért, mert kimaradt az új államok alkotmányozási folyamataiból. (Mint-hogy a térségben Szlovénia és Magyarország kivételével a nemzeti és etnikai kisebbségeket nem tekintik államalkotó elemnek.)

Ha ezeknek a közösségeknek a *működését* nézzük meg, akkor három altípust állíthatunk fel. Az ausztriai, szlovéniai és a horvátországi magyar közösségek működése ma már a diaszpórákutató fogalomrendszerében értelmezhető. Olyan kis létszámú, előregedett, falusias, nagy arányban vegyes házasságokban, a településeken belül is kisebbségben élő, a mindennapok nyilvánosságában is a többségi nyelvet használó *szórványokról* van szó, amelyek egyre kevésbé tudják magukat reprodukálni. Az ausztriai magyarság burgenlandi és 1956-os csoportjai előregedtek. A „magyar élet” a más határon túli területekről (Erdélyből és a Vajdaságból) Ausztriába kivándorolt fiatalabb nemzedékekhez kötődik, és Bécsre korlátozódik. Ezt keresztezi a Magyarországhoz közelebb élő középosztálybeliek nyugati magyar életstratégiája; közülük sokan Magyarországon vásárolnak lakást, és szabadságukat vagy akár a hétvégeket is itt töltik. Ide küldhetik gyerekeiket, itt élhetik nyugdíjas éveiket stb. (Ez összeolvad a több tízezres nagyságrendben Nyugat-Európában dolgozó magyarországiak hasonló kettős életformájával.) Szlovénia esetében a fejlett kisebbségvédelmi intézményrendszernek köszönhetően azt lehet látni, hogy a nyelvi, nemzetiségi apadás ellenére jelentősen megnőtt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. Ez utóbbi helyzet egyszerre lehet példa a kisebbségvédelem jogi oldalának korlátozottságára és az elitépítés lehetőségére.³¹

³¹ Ebben a tekintetben nem lehet túlértékelni a lendvai Magyar Művelődési Intézet és a helyi magyar intézmények tevékenységét.

Az utóbbi tíz év változásainak következtében a magyarországi migráció az ukrajnai és a vajdasági magyarság középrétegeit, értelmiségét érintette elsősorban. 1918 előtt sem rendelkezett erős városi középrétegekkel és nagy számú értelmiséggel a két régió magyarsága. (S ezt csak tovább csökkentette a második világháború alatt a visszacsatolt területeken, a magyar állami szervek által végrehajtott zsidódeportálás.) 1989 után sem alakult ki a középréteg, az értelmiség termelésének intézményes háttere. (A felsőfokú végzettséggel rendelkező magyarok aránya mindenhol jóval alatta marad az országos átlagnak, és a magyarok a szolgáltató szektorban is alulreprezentáltak.³²) Ez az egyre nagyobb gondot jelentő hiány azzal jár, hogy ezekben a régiókban *lokális, falusi közösségekben*, ritkuló értelmiségi háttérrel éli a maga életét a magyarság. (A csehszlovák–magyar lakosságcsere után a magyarországi szlovákság veszítette el értelmiségi és középréteget, ez vezetett – az iskolarendszer megszüntetése mellett – rohamos asszimilációjukhoz. Ugyanez a folyamat lejátszódott a Vajdaság más nemzetiségeinél is: skanzenizálódtak.) Ezek a *lokális közösségek* egyre jobban homogenizálódnak, a konvertálható tudással rendelkezők elhagyják a szülőföldjüket, az itt maradók egyre nagyobb hányada a *falusi agrárközösségekben* él. Kárpátalja esetében enyhíti a helyzetet Magyarországnak a régióban való felértékelődése, így az asszimilációs folyamat sem erős. A Vajdaságban a 90-es évekbeli háború szerb menekültjeinek betelepülése miatt a magyarság településszerkezeti pozíciói is megromlottak. E két magyar közösség az, amely önmaga újratermelése és újraszervezése, valamint a modernizáció szempontjából a leg súlyosabb helyzetben van.³³ De a magyar kisebbségtörténetben nem pél-

³² A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 24 évnél idősebb lakosság körében 1991–1992-ben, népszámlálási adatok alapján: Magyarország 10,1% – Szlovákia 9,8%, szlovákiai magyarok 4,7% – Románia 6,9%, romániai magyarok 4,7% – Jugoszlávia 10,8%, jugoszláviai magyarok 5,9%. Részletes foglalkozási, rétegstatistikai adatokat közül Jugoszláviáról Molnárné Gabrity Irén: A vajdasági magyar migráció hatása társadalmi szerkezetünkre. *Kisebbségkutatás* 2001. 3. sz. 402–414.

³³ Ezeknek a magánbeszélgetésekben nyilvánvaló folyamatoknak nincs igazá-

da nélküli a magyar középrétegek újratermelődése.³⁴ Ez azonban átfogó társadalompolitikai programokat igényel.

Csak Románia és Szlovákia esetében beszélhetünk rétegezett és kiépült intézményrendszerrel bíró *kisebbségi társadalmakról*. De e kettő között is lényeges különbség van például a nemzedéki utánpótlás tekintetében, amely nem pusztán a számbeliséggel van összefüggésben. (Azokon az egyetemi szakokon, ahol Pozsonyban 2–4 diák tanul, Kolozsvárott évente tucatszámra végeznek – anyanyelvükön – magyar diákok.) A legélesebb különbség a társadalmi integráltság terén tapasztalható. A szlovákiai magyarság gazdaságilag, kulturálisan jóval inkább integrált Szlovákia társadalmába, mint a romániai magyarok Romániáéba. Ennek hátterében a két ország eltérő polgárosultsága, történelmi és kulturális adottságai állnak.

1.5.2. A határon túli magyar közösségek *létrejöttüket tekintve* olyan *kényszerközösségek*, amelyek nyolcvan év alatt *vállalt, akaratú közösségekké* alakultak. Ebben a folyamatban állandóan újraépített intézményességükben egyszerre kellett válaszolniuk a nemzetállami kihívásokra (amelyek Budapestről vagy saját országuk kormányzataitól érkeztek) és saját külmagyar társadalmuk modernizációs folyamataira. A kisebbségi társadalom kulcskérdése, hogy tagjainak politikai integrációja és modernizációja a saját közösségi intézményein keresztül megy-e végbe vagy sem?³⁵ Ha ez az intézmé-

ből irodalma. A hivatalos statisztikák szerint az ezekről a területekről áttelepültek száma eltörpül az erdélyi arányokhoz képest. De köztudott, hogy elsősorban konvertálható tudással rendelkező emberek települtek át. A Vajdaságban pedig egy-egy település értelmiségi és tehetősebb családjainál egyre általánosabb tendencia az elvándorlás. A modernizáció és kisebbségi önszerveződés, valamint jegyzeteiben a vajdasági viszonyokra is sok adatot hoz Végel László: *Civilitás és kisebbség, Regio* 1998. 3. sz. 153–178.

³⁴ Ilyen volt a „hontalanság éveit” után 300 értelmiségivel, döntően tanítókkal maradt 600 ezres csehszlovákiai magyar értelmiség újratermelése vagy a Bolyai Egyetem tevékenysége a második világháborút követő másfél évtizedben.

³⁵ Ha léteznek a kisebbségi intézmények, de azok csak a kulturális reprezentációt szolgálják és nem tényleges közösségi-társadalmi igényeket szolgálnak ki, akkor ebből a szempontból olyan, mintha nem is léteznének.

nyesség nem is létezik, akkor erre a folyamatra csak egyénileg kerülhet sor. De ez egyben azzal is jár, hogy el kell hagyni a közösségi háttérrel, mert az egyén „modern”, „mobil”, „egyenrangú” csak többségiként lehet.³⁶ Makroszinten mindez egy négy szereplős viszonyrendszer, amelyet a *nemzeti kisebbség*, a *többségi állam*, az *anyaország* és a *nemzetközi viszonyok* (kisebbségvédelmi jogok, nagyhatalmi érdekek, az Európai Unió antidiszkriminációs és subszidiaritásra törekvő politikája) határoznak meg. Ez a szerkezet annál hatékonyabban tud működni, minél jobban alkalmazkodott az adott magyar kisebbség a saját utódállamán belüli problémáihoz, saját, önállóan (is) működő alrendszerei révén. Nyolcvan év alatt ezek a magyar közösségek egymástól és Budapesttől is *szétfejlődtek*, ahogy újra és újra megteremtették a válaszokat kidolgozó és azokat képviselő intézményességüket. Egyszerre egy nemzetépítés maradék egységei és egyszerre külön közösségek, nemzetépítő mintákat követő elitekkel, a nemzeti automónia jövőképreményével. Ebben a működésben nem az egység a kulcskérdés, hanem a *stabilitás*, és az a *képesség*, hogy sikerült-e megteremteni a kisebbségi társadalmon belül a demokratikus akaratképződés csatornáit és a nemzedéki elitek megfelelő szocializációját.³⁷

1.5.3. Az utóbbi évtizedben a határon túli magyarságot saját elitje, a magyarországi tömegkommunikáció használata és saját állama magyarságpolitikája tovább „nemzetiesítette”. Ebben a folyamatban igen ritkán esett szó a *többségi társadalomhoz való viszony*, a romániaiság, szlovákiaiság stb. újragondolásáról. Arról, hogy ezek az emberek kulturálisan nem az adott ország többségi kultúrájához

³⁶ Ez zajlott le 1. a moldvai katolikus falvakban a XIX. század közepétől a román nemzetépítés hatásaként: a jobb módúak vagy a gyerekeik elrománosodtak; 2. a századelő magyarországi modernizációja során Budapesten; 3. a felföldi magyar nyelvű zsidósággal a polgári Csehszlovákiában.

³⁷ Ez a fejtegetés a Szarka Lászlóval és Szász Zoltánnal folytatott beszélgetések eredménye. A kisebbségi társadalmat konstruáló és önazonosító elit kiválasztódásáról a 2. fejezetben, a generációs csoportok létrejötte kapcsán szövegek.

tartoznak, de gondolkodásmódjukat mégis alapvetően befolyásolják az adott ország magyarságpolitikája és jogrendszere, a politikai szocializáció, a mindennapi élet keretei. Ugyanide tartozik a Magyarországhoz fűződő személyes viszony, az élmények, minták, tapasztalatok rendszere. Mindebben a kisebbségi egyén és közössége külön viselkedési módokat, hálózatokat, pozíciókat alakít ki. Létrejön a „kisebbségi ember lelkivilága”³⁸, az a mód, ahogy a kisebbségi ember a két kultúrában képes közlekedni. Kérdés az, hogy mennyiben tudják ezt a sajátos kulturális tudáskészletet közösségi szinten elismertetni és intézményesíteni. Fel lehet tenni azt a kérdést, hogy a magyar kisebbségi elitek mennyiben folytatnak külön nemzetépítést.³⁹ De én itt ennél fontosabbnak tartom az adott ország intézményrendszerébe való kollektív integráltságot, amelyet csak korszerű társadalmi intézményekkel lehet megvalósítani.

1.5.4. A magyar kisebbségek közösségei (mint általában a közösségek) *konstruáltak*. Csakhogy e közösségeket nagyon *nehéz elhatárolni*, hiszen ki dönti el, hogy mi tartozik – a nyelvhasználaton kívül – a nemzeti kultúrához? (Lehet, hogy egy aerobic-kör Temesváron, ha tagjai magyarok, már magyar közösségi intézménynek minősül, de ugyanez valószínűleg fel sem merül Székelyudvarhelyen. Vagy a nagyváradi, magyarul ígét hirdető Jehova Tanúi közösség része-e a romániai magyar kisebbségi intézményrendszernek?) Mindenki más és más szögből látja és látatja ezt a közösséget. Lényegében a magyar nyelvhasználat és a közösséghez való tartozás vállalása az a keret, amelyben a közösséget körül lehet határolni. Az elhatároláson túl a konstruáltság másik vonatkozása a *kulturális*

³⁸ Ennek két világháború közti irodalmából ad válogatást az erre vonatkozó összefoglalás és dokumentumközlés Bárdi Nándor: *A kisebbségi értelmiség önképe a második világháború előtt. Magyar Kisebbség* 1998. 3-4. sz. 55–59., valamint Nánay Béla, Szvatkó Pál, Borsody István, Kende Ferenc, Venczel József, Mikó Imre, Krammer Jenő tanulmányai 60–127., továbbá a 25. és a 40. jegyzetben megadott irodalmat.

³⁹ Kántor Zoltán: A kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio* 2000. 3. sz. 219–241.

szimbolikus burkot (toposzok, történetek, érvek, az etnikai immunitás készletei) termelő elitek meghatározó szerepe.⁴⁰ A harmadik nagyon fontos jellemzője ennek a sajátos meghatározottságnak, hogy a közösség a normatagadókkal, illetve a közösségi legitimitás nélküli közéleti szereplőkkel (akik a magyarság nevében lépnek fel az általuk képviselt érdekek, vélemények közösségi elfogadottsága nélkül) nem tud mit kezdeni, *nem rendelkezik a szankcionáláshoz szükséges eszközökkel*. Negyedik szempontként mindig tudnunk kell, hogy az egyén mindennapi cselekvését a saját rutinjai, hagyományai, lokális világa határozzák meg, nem pedig a nemzeti azonosságtudat vagy a világnézetek. Tehát mindenképp *el kell különítenünk a politikai mezők és ideológiák világát a mindennapok világától*. A mindennapiságon, a „lenti világban” is nagyon fontos elkülöníteni azokat, akik a mindennapi *túlélésért küzdenek*, azoktól, akik már olyan egzisztenciális biztonsággal rendelkeznek, hogy egyáltalán *stratégiákban* (pl. karrierépítés, iskolaválasztás, kapcsolatépítés) tudnak *gondolkodni*. Utolsó, de legfontosabb szempontként a „képzetek” rendszerét kell felvetnem: Az 1989-es erdélyi segélyáradat a „törődnek velünk, nem vagyunk egyedül” érzetet erősítette meg. Az antalli tizenötmillió magyar miniszterelnöke bejelentés a magyar állammal való közjogi kapcsolat képzetét keltette. A magyar–magyar viszony intézményesítése azt a képzetet keltette, hogy

⁴⁰ Az elitek ilyen jellegű tevékenységéről lásd Bíró A. Zoltán: A társadalom védelme és/vagy építése. In *Stratégiák vagy kényszerpályák?* KAM–Pro-Print, Csíkszereda, 1998, 49–94.

Az etnikai immunizálás „során az interetnikus és szórványkörnyezetben élő gyermekeket kicsi koruktól kezdve a többségtől leválasztó információval látják el. Ezt a folyamatot etnikai immunizálásnak nevezzük. Egy egész sor jelkép, egy szimbólumrendszer, szokászetlet és eszköztár kíséri ezt, melynek összegyűjtésével és az egész immunizálás működésével még adósak vagyunk. A jelenség hatásos működése azonban jól érzékelhető az Olt mentén és a Mezőség egyes részein is, ahol többek között nagyfokú tudatossággal és alacsony számú vegyesházassággal jár együtt. Innen érthető meg az otthonról kiszakadt, vegyes környezetbe kerülő székelyek gyors (a vegyes házasságokban megnyilvánuló) beolvadási készsége, mert az otthon homogén környezetében nem immunizálódhattak.” Vetési László: Szórványgondjainkról. In *Juhaimnak maradéka*. Kom-Press, Kolozsvár, 2001, 19.

ebben a kapcsolatrendszerben megszűnik a kisebbségi alávetett pozíció. A magyarországi tömegkommunikáció rendszeres használata az oda való tartozás érzetét erősítette. Mindez egyben a mindennapi világban, ahol az adott ország történetileg adott szerkezetiségében kell érvényesülnie, elválasztólag hatott. Ez a nemzetiesítés folyamatának része. Mindez a képzetrendszer egyszerre lepel is azokra a gazdasági és hatalmi érdekviszonyokra, amelyek meghatározzák a kisebbség- és magyarságpolitikát. Kívülről úgy tűnhet föl, hogy eszmék és érdekek fejlődése pusztán a cselekvések mögöttese, miközben itt is normális politikai folyamatokról van szó. Bár azt hangsúlyozni kell, hogy a kulturális és szimbolikus cselekvésnek e területeken kiemelkedően fontos szerepe van, épp a képzetértetek miatt.

Az a szerkezet, szféra, amelyre az utóbbi tíz évben nagyvonalúan a „kisebbségi magyar intézményrendszer” kifejezést használtuk, folyamatosan próbálta rendszerbe szervezni önmagát, ha másért nem is, a magyarországi forráselosztás érdekében. Ez a hálózat azonban nem pusztán virtuális szerkezetként működik, hanem különböző *alrendszerekben*. Ezek a következők: *a politikai érdekvédelmi szervezetek, pártok; az önkormányzati pozíciók; a civil társadalmi szféra; az önálló kisebbségi nyilvánosság; a kulturális, szakértői tudástermelő intézmények; az egyházi intézményrendszer.*⁴¹ Ennek a hat alrendszernek a viszonya, pontosabban az ezeket vezető elitek érdekviszonyai határozzák meg a közösségek már többször említett válaszadó és integrációs, modernizációs képességét. A többségi társadalmakhoz képest itt hiányoznak az állami intézmények, a politikai választások szelekciója, az áttekinthető alkotmányos jogi viszonyrendszer. Itt más technikákat kell kialakítani és működtetni. Ennek a tanulási folyamatnak még az elején tartanak az 1989 utáni elitek. Ma ezeket a szerkezeteket a forráselosztó pártpolitikuskok túl-

⁴¹ Ezen alrendszerek közül a politikai érdekvédelem működésére lásd Kántor Zoltán: A kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio*, 2000. 3., 219–241.; a nyilvánosságra Papp Z. Attila. A kisebbségi nyilvánosság sajátosságai. In *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Szerk. Fedinec Csilla, TLA, 2002, 189–206. dolgozott ki modellt.

súlya határozza meg. Ez döntően azt jelenti, hogy az ide sorolt intézményeknek és eufemisztikusan intézményrendszernek nevezett hálózatoknak a működtetése a politikusok kezében van. Ettől leginkább az egyházak, a kereskedelmi médiák és a transznacionális kapcsolatokkal bíró civil társadalmi szervezetek függetlenedhetnek.

Ha ezeknek az – általam rendszerezett, a valóságban politikailag csak a harmincas években átgondolt – intézményhálózatoknak az egymáshoz való viszonyát történetileg nézzük meg, az látszik, hogy az egyházak lehetnek a legstabilabbak. Csakhogy az egyházak magyar intézményesítettsége is csak bizonyos időszakokban és bizonyos régiókban érvényes.⁴² Az egyházak alapvetően értékőrző funkciót látnak el. Ezért eleve kudarcra ítélték azok a kísérletek, amelyek a nagy egyházszervezetektől társadalmi reformprogramok elindítását várják. A kisebbségi nyilvánosság az a szféra, amely a közösség öntudatosítására képes. Minden politikai korszakváltás idején a kisebbségi magyar sajtó volt az önszerveződés motorja, majd folyamatosan alárendelődött a politikai érdekeknek, hisz az intézményes kisebbségi érdekvédelem túlnő a eszközein és hatókörén.

A két világháború között még két alrendszerrel lehetett számolni. A magyar (egyházi) oktatási hálózattal és a magyar gazdasági szektorttal (pénzügyintézetek, szövetkezetek, gazdasági egyesületek). Ma az *oktatási hálózatok* az állami tanügy részét képezik. Külön *magyar közösségi gazdasági szektorról* a modern tulajdonviszonyok között talán anakronisztikus is volna beszélni. Természetesen léteznek manifesztált magyar vállalkozói csoportok, de ezeket elsősorban a Budapestről érkező források elosztása pozicionálja. Ez alól talán kivé-

⁴² Szlovákiában csak a református egyház számít magyar egyháznak, a katolikusoknál folyamatos a külön püspökségért való küzdelem. Jugoszláviában az egyházak csak 1989 után kapcsolódtak szorosabban a magyar közösségi élethez. Horvátországban a református egyház az egész közösség egyetlen közös intézményessége. Kárpátalján és Erdélyben a római katolikus és a református egyház (illetve az utóbbi helyen az unitárius és az evangélikus egyház magyar püspöksége) a politikai lehetőségekhez mérten nemzetkisebbségi egyházakként is működtek.

telt képez a szlovákiai Magyar Koalíció Pártja Országos Tanácsának Világi Oszkár vezetete gazdasági csoportja, amely a magyar kisebbségi politikai elitek közül egyedülálló hatékonysággal próbálja a politikai befolyást és kormányzati részvételt gazdasági pozíciók szerzésében is érvényesíteni. Léteznek lokális magyar vállalkozói csoportok is, de ezek eddig nemigen hatottak vissza a kisebbségi magyar társadalmakra, és sajátos érdekeiket sem jelenítették meg intézményesen. Ma a kisebbségi elit vállalkozói esetében leginkább egyéni érdekérvényesítésről és a magyar–magyar viszonyban szerzett politikai befolyások forrásszerző konvertálásáról beszélhetünk.

1.5.5. A határon túli magyar társadalmak rétegzett közösségek. Négy szintjüket különítem el. Az egyik az *adottságok és készségek* szintje (településszerkezeti, demográfiai, gazdasági, kulturális viszonyok). A második a *regionális* (ország, régió, falu/város) *különbségek*. A harmadik a *foglalkozási szerkezet* kérdése. Mindegyik az adott társadalmon belüli pozíciók és a kisebbségi magyar társadalmon belüli szerkezeti átalakulás szempontjából is fontos. E három megközelítésből lehet képet kapni arról, hogy az adott magyar közösség milyen munkaerő-piaci pozíciókkal és potenciállal rendelkezik. A negyedik döntő kérdés az egy-egy helyi társadalmon belüli *intézményesítettség*. Az intézmények elengedhetetlen meglétén túl azok közösségi működésének hatékonysága a fontos. Pontosabban az a sajátosság, hogy kiválasztási és ellenőrzési gyakorlat hiányában a kisebbségi világban egy-egy közösség sorsa attól függ, hogy azon belül milyen erős szerkezetek működnek. A közösségi élet intenzitása, modernizálása a legtöbb esetben nemcsak a (nemzeti) intézmény jelenlétének függvénye, hanem egy mintaadó tanár, lelkész, gazdálkodó, vállalkozó, család stb. teljesítményétől függ. Ezeket nevezhetjük *erős szerkezeteknek*, amelyek egy-egy helyi közösség, témakör ügyeit vállalják fel.⁴³ Ezek azonban csak akkor

⁴³ Ezt a problémát Gagyi József vizsgálta meg az erdélyi oktatásügyön belül és a székelyföldi vendégmunka-vállalás kapcsán: *Képző intézmények és környezetük*. Kézirat, 2001, TLA Kv. 2988/30. 14.; Csíkpálfalva község

tudnak visszahatni az egész rétegzettségre, ha a már említett intézményi-társadalmi alrendszerek képesek lesznek integrálni őket.⁴⁴ Történetileg a Kárpát-medence kisebbségi társadalmiban ezt a szerepet a helyi társadalmak szintjén a lelkészek és a tanítók, tanárok töltötték be. Napjaink egyik kulcskérdése, hogy e foglalkozások társadalmi presztízsének csökkenését, egzisztenciális leépülését és az ebből adódó kontraszelekciót hogyan lehet ellensúlyozni?

A rétegzettségénél külön kell szólni az azonosságtudatbeli különbségekről is. Természetesen minden társadalmi csoport értékrendje rétegzett. Csakhogy esetünkben a nemzeti identitásnak más azonosságoknál fontosabb szerepe van. A magyar–magyar viszony felső szintjein teljesen nyilvánvaló, hogy a kisebbségi magyar elit – világnézeti és stratégiai különbség nélkül – a magyarországi politikai osztállyal azonos magyarságtudattal rendelkezik („nemzetpolitikailag” integrálódva), míg saját társadalmikban a korábbi identitásformák, a kettős identitások, az erős lokális azonosságtudatok is élnek, tehát a magyarsághoz való viszonyoknak egy sokkal rétegzettebb világa működik, mint az anyaországban.⁴⁵

településeinek migrációs portenciálja 1990–2001. Kézirat, 2001, TLA Kv. 2988/31. 24.

⁴⁴ Ebből a szempontból a jövő kérdése, hogy ezek a személyiségek miként tudnak nagyobb intézményeket is működtetni. Hogy például az Ilyefalván sikeresen működő gazdaságfejlesztő Kató Béla református püspökhelyettesi pozíciójában, 2003 őszétől pedig a Sapientia Alapítvány elnökeként milyen intézményépítőnek bizonyul. Avagy Szabó Zoltán, a szlovákiai Lát-hatatlan Kollégium megteremtője a komáromi Selye János Egyetem szervezőjeként mennyire képes az eddigi teljesítményelvű elkötelezettségét érvényesíteni.

⁴⁵ Lásd Gereben Ferenc, a Balázs Ferenc Intézet folyamatos értékrend- és identitásvizsgálatait, valamint az MTA Kisebbségkutató Intézetének *Nemzeti-ségi lét, identitás és önszerveződés városon és falun* című konferenciájának anyagát (*Kisebbségkutatás*, 2002. 2. sz.). Ebből is kiemelkedik Veress Valér: Közösségi identitástudat Erdélyben a társadalmi struktúra tükrében. Uo. 275–303. A kisebbségi intézményi elit és saját közege viszonyának törésvonalára utal Gerhard Baumgartner: Ausztria magyar nyelvű lakossága a 2001-es osztrák népszámlálás tükrében. In *Népszámlálási körkép Közép-*

Ebben a fogalmi tisztázást elkezdő gondolatmenetben az a legfontosabb, hogy a nemzeti kultúra szervezte közösségek csak az adott társadalmi összefüggésrendszeren belül értelmezhetők, és bár a külső politikai befolyások a kisebbségi közösségek geneziséjétől kezdve meghatározóak, legalább ennyire döntő a sajátosságok és belső változadási/változtatási készségek szerepe is.

2. Korszakok és generációs csoportok a magyar kisebbségek történetében

Ebben a fejezetben nem arra vállalkozom, hogy vázlatos kisebbségtörténetet adjak, hanem a korszakokat és a kisebbségi elitek útkereső stratégiáit szeretném – megintcsak jelzésszerűen – elkülöníteni. Előbb a külső történelmi adottságok változását, majd az elit körében erre kialakított válaszokat veszem sorra. A 4, 5, illetve 1989 után 7 országban lejátszódó folyamatokból csak a legnagyobb 4 kisebbségi közösségre koncentráltam. A korszakok összehasonlítása óhatatlanul a konkrét helyzetek általánosításával, sőt, összemosásával járt. De úgy gondoltam, hogy ezt is érdemes vállalni annak érdekében, hogy a magyar kisebbségi politikai elitek és társadalmak működésére nézve a ma megragadható történelmi tapasztalatokat összegezhessem. Forrásként elsősorban az utóbbi években elkészült országokénti eseménytörténeteket használtam.⁴⁶

Európából 1989–2000. Szerk. Gyurgyík László, Sebők László, TLA, Bp., 2003, 166.

⁴⁶ A következő, a TLA kéziratárában megtalálható, még fejlesztendő kronológiák álltak rendelkezésemre: Mák Ferenc – Délvidéki magyarság 1918–1941; Mák Ferenc – Szlovéniai magyarság 1991–2000; Popély Gyula – Csehszlo-